

РИЗЬКИЙ МИР 1921 РОКУ

1. Від Варшави до Риги

Наприкінці 1919 року Українська галицька армія і Армія УНР були знесені боями з ворогами – російськими більшовиками і добровольцями Денікіна. В дуже складному становищі опинилася Українська галицька армія. Для неї епідемія тифу стала катастрофою. 6 листопада делегація УГА підписала з денікінцями договір про перемир'я. Петлюра оцінив це як зраду. А наприкінці листопада дипломатична місія УНР, яку уряди ЗУНР і УНР вислали до Варшави, почули від поляків основну вимогу: поступитися Східною Галичиною. З цим не погодилися галицькі члени місії й вийшли зі складу делегації.

У грудні добровольці з Армії УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком рушили в перший Зимовий похід. Ті частини Армії УНР, які перейшли р. Збруч, Польща інтернувала. Уряди обох держав – ЗУНР і УНР залишилися фактично і без території, і без армії. Перемовини з Польщею, які починалися наприкінці листопада 1919 року, завершилися 21 квітня 1920 року підписанням Варшавського договору. Соборність, проголошена в січні 1919 року, не гарантувала єдності дій обох урядів як упродовж року, так і наприкінці.

Варшавський договір узгоджувався із концепціями обох вождів – Ю. Пілсудського та С. Петлюри. Його можна порівняти з Гадяцьким договором (1658). Зміст історичної паралелі полягає в тому, що Ю. Пілсудський розумів: безпека Польщі пов'язана з незалежною Україною як союзником. Окрім цього, Начальник польської держави вважав, що федерація Польщі, Литви, Білорусі й України могла би протистояти більшовицькій Росії. Треба зазначити, що Пілсудський був прихильником «Прометейської ідеї» – лідерства Польщі у колі країн Східної Європи. У С. Петлюри були свої аргументи на користь союзу з Польщею: він прагнув мати Польщу як союзника у боротьбі з більшовиками і отримати допомогу Антанті.

Текст Варшавського договору подав у своїх спогадах («Україна в вогні і бурі революції») І. Мазепа, який очолював український уряд. У першій статті договору зазначалося, що Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою за верховну владу УНР. Польща отримувала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся (етнічні українські землі), а за УНР визнавала Правобережну Україну. Варшава зобов'язувалася не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих проти України. Таке ж зобов'язання взяв на себе й уряд УНР, якщо йшлося про Польщу. Обидві сторони зобов'язалися забезпечувати національно-культурні права українців на території Польщі, поляків – на території УНР. Сторони передбачали й економічно-торговельні умови, а також воєнні. У восьмому пункті зазначено, що угода таємна і не підлягає оприлюдненню. Сам І. Мазепа як голова уряду УНР подав у відставку, не бажаючи нести відповідальність за наслідки договору. Договір підписали міністри закордонних справ: від України – А. Лівичський, від Польщі – Я. Домбський. Ця угода не мала одностайної підтримки ні в українському політикумі, ні в польському. Зрадою охрестили договір М. Грушевський і В. Винниченко. Антін Петрушевич та уряд ЗУНР теж вважали цей договір зрадою.

Політичний договір мав додаток – військову конвенцію, в якій зазначалося про спільну польсько-українську акцію проти радянських військ на теренах Правобережної України і про постачання зброї для Армії УНР.

25 квітня 1920 року об'єднана польсько-українська армія перейшла Збруч, а 7 травня вже була в Києві. Важливий момент: Варшава не допомогла створити нові дивізії Армії УНР. Стосунки між польськими військами й українським населенням були не найкращими. Успіх не був тривалий. Більшовики вже 11 червня були в Києві. А 15-18 серпня вирішальна битва відбулася вже біля Варшави. Цю битву польські історики назвали «дивом над Віслою» – більшовицька армія під командуванням Тухачевського зазнала нищівної поразки. Значний внесок у цю перемогу зробили українці – генерал М. Безручко успішно керував обороною Замостя від армії Будьонного, яка рвалася на допомогу Тухачевському. У вересні почалися перемовини між Польщею і більшовицькою Росією.

2. Ризький договір: кому вигідно?

У листі до німецького посла від 3 лютого 1922 року С. Петлюра писав про перемир'я між поляками й російськими більшовиками як про щонайгіршу ситуацію для України. Ще 12 жовтня 1921 року в Ризі делегація Польщі і делегації від більшовицької Росії та «Української соціалістичної радянської республіки» підписали прелімінарний договір про воєнне перемир'я, 22 жовтня польський Сейм ратифікував цей договір.

Починалися польсько-російські перемовини в Мінську, ще влітку, після того, як польсько-українське військо залишило Київ. 30 липня, сподіваючись розгромити Польщу, більшовики створили у Білостоці т. зв. «Польський революційний комітет». Очолив його Ю. Мархлевський, а входили Ф. Дзержинський (творець «ЧеКа»), Ф. Кан, Ю. Уншліхт та інші. Ще раніше, 8 липня, в Києві створили Галицький революційний комітет. Його головою більшовики призначили В. Затонського. Неукраїнська «Істо-

Ю. Пілсудський та С. Петлюра. Київ, 1920

рія Української РСР» у п'ятому томі згадує Польревком, а про Галревком, який 15 липня проголосив державну самостійність Східної Галичини, замовчує. У своїй відозві Галревком назвав Очільника ЗУНР Є. Петрушевича і Головного Отамана УНР С. Петлюру зрадниками. Існувала Галицька соціалістична советська республіка менше двох місяців.

Після Мінська перемовини продовжили в Ризі. Польську делегацію очолював Я. Домбський (причетний до підписання і Варшавського договору). Делегацію від більшовицької Росії очолював А. Йоффе, від радянської України – Д. Мануїльський (серед членів делегації був і Ю. Коцюбинський). Тактика й стратегія російських більшовиків і їхніх українських колег була зрозумілою – знищення за будь-яку ціну української державності й незалежності. Призначення Я. Домбського головою польської делегації не було випадковим – він належав до середовища Р. Дмовського, лідера національних демократів. У делегації був і Л. Васілевський, соратник Ю. Пілсудського. (Відомий український публіцист Іван Кедрин назвав його «білим круком» у польському політикумі через прихильне ставлення до демократичного розв'язання національного питання у повоєнній Польщі і вірогідне ставлення до українців). Але характер, зміст і напрям зовнішньополітичної діяльності визначав не Пілсудський, а національно-демократична партія на чолі з Р. Дмовським. А ці діячі завжди вороже ставилися до українців.

Делегації Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки в Ризі не було. Перипетії, пов'язані з приїздом делегації ЗУНР до Риги, описав її член О. Назарук у своїх спогадах «Галицька делегація в Ризі. Спомини учасника» (Львів, 1930). До складу делегації входили: К. Левицький (голова), О. Назарук (заступник), Л. Мишуга (секретар) і Е. Брайтер, посол від Львова до австрійського парламенту, зрештою, і представник польського населення Східної Галичини.

У Ризі перебував полковник В. Кедровський, посол УНР у Латвії. Він не отримав вказівок від С. Петлюри, від уряду УНР. На початку жовтня до Риги приїхав уповноважений ряду УНР С. Шелухин. Після безрезультатної зустрічі з Я. Домбським делегація УНР (С. Шелухин, В. Кедровський) офіційно висловила протест голові польської делегації. У протесті йшлося про те, що єдиний законний український уряд – це уряд

УНР, що Річ Посполита Польська і Українська Народна Республіка – союзники, що російські більшовики створили фіктивний радянський уряд не лише в Україні, а й у Латвії, Естонії й Литві і навіть у самій Польщі; йшлося і про те, що результати цих перемовин без своєї участі УНР визнавати не буде.

Осип Назарук згадував, що уряд ЗУНР теж спочатку не реагував на перемовини в Ризі. Проте ще до приїзду до Риги делегація отримала депешу від Є. Петрушевича з інструкціями: 1) до участі в Ризькій конференції не зголошуватися; 2) навіть у разі запросин – не брати участі в її роботі; 3) за перебігом перемовин стежити; 4) у разі потреби – протестувати.

21 вересня 1920 року делегація ЗУНР звернулася до Президії Ризької конференції. Основні моменти:

- якщо мета конференції – визначення державних кордонів між Україною й Польщею, то її не можна досягнути без розв'язання питання державного майбутнього Східної Галичини;

- населення Східної Галичини переважно українське, воно рішуче домагається незалежної Галицької Держави;

- розв'язання долі державного становища Східної Галичини без нас – це звалтування права на самовизначення;

- російські більшовики лише з агітаційною метою заявляють, що вже існує самостійна українська держава.

Цю ноту протесту польська делегація приховала, а тому 27 вересня українська делегація звернулася ще раз з ноту, в якій уже конкретніше окреслила позицію української делегації. В ній, зокрема, йшлося про те, що «Всенародний Конгрес Східної Галичини 19 жовтня 1918 року проголосив уконституювання самостійної української держави на території Східної Галичини на засаді права на самовизначення; <...> всілякі твердження про те, що немовби населення Східної Галичини хотіло злуки з Польщею, не узгоджуються з реальністю; навпаки – українське населення (70%), майже все єврейське (приблизно 13%) і навіть значна частина польського жадає самостійності Східної Галичини; будь-яке інше вирішення державної долі Східної Галичини проти вже виявленої волі населення було б яскравим потоптанням загальнознаного права на самовизначення народів».

Ще одну ноту протесту делегація ЗУНР висловила 7 жовтня. У ній зазначено, що конференція у складі Польщі, Радянської Росії й Радянської України – це некомпетентний форум для вирішення долі Східної Галичини, що обидві радянські делегації у процесі переговорів визнавали державну незалежність Східної Галичини (*сумнівний аргумент.* – С.К.), але піддалися натискові Польщі.

До речі, Я. Домбський теж написав спогади («Ризький мир»), але він навіть не згадує ні про розмови з представниками УНР, ні про протести делегації ЗУНР.

Дипломатичні зусилля були марні. Остаточоно договір підписали 18 березня 1921 року, 15 квітня польський Сейм ратифікував його, а наступного дня Пілсудський підписав. Договір складався з 20 статей. Сторони оголосили стан війни закінченим. Вони (тобто Польща і більшовицька Росія) визнавали незалежність радянських України й Білорусі, а також погодилися, що східний кордон буде такий, що до Польщі відходять етнічні українські й білоруські землі (стаття II).

Росія й Україна відмовлялися від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного у статті II, а Польща відмовлялася на користь України й Білорусі від прав і претензій на землі на схід від цього

кордону (стаття III). Сторони зобов'язувалися взаємно гарантувати повну повагу державного суверенітету іншої сторони й утримання від усякого втручання в її внутрішні справи, зокрема, від агітації, пропаганди і всяких інтервенцій.

Польща зобов'язалася надавати особам російської, української та білоруської національностей на території в Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують розвиток мови, культури і виконання релігійних обрядів. Радянські Росія й Україна зобов'язалися відповідно ставитися й до поляків, які перебувають на їхній території.

Для Польщі було важливим те, що Росія й Україна зобов'язалися повернути різні військові трофеї (прапори, військові знаки, зброю, полкові регалії і т.п.), бібліотеки, археологічні й архівні збірки, твори мистецтва, різні колекції тощо.

Антиукраїнська спрямованість цього договору очевидна. Польща зрадила свого союзника. Більшовицька Росія отримала змогу зосередитися на боротьбі з повстаннями в Україні й білогвардійськими військами Врангеля в Криму. В Ризі перемогла концепція українофоба Р. Дмовського. Після підписання Ризького договору Ю. Пілсудський відвідав один із таборів, де інтернували Армію УНР, – він просив вибачення в українських вояків, проте це вже нічого не змінювало.

Пояснення з приводу Варшавської угоди з Ю. Пілсудським і ставлення до Ризького миру С. Петлюра за свідчив у листі до генерала Удовиченка (1922). Згодом, уже після смерті С. Петлюри цей лист появився в українській еміграційній пресі під назвою «Перед судом історії». Слово до сучасників і нащадків». Це і своєрідне виправдання, й аналіз помилок, і сповідь, і пророцтво-передбачення.

З приводу Варшавської угоди він зазначив, що це тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно від того, що цей акт був актом спасіння для продовження нашої боротьби. Петлюра зазначив, що у справах територіально-державних він керувався принципом соборності України; основою державности повинна бути центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія її, не частина її. Не оминув увагою С. Петлюра й Ризький мир. На його думку, цей мир зробив антракт у боротьбі, але логіка подій доведе до його анулювання і до подальшої боротьби за нашу самостійність.

Важливі й інші тези:

– усі українські з'їзди були показником не сили, а демонстрацією національних емоцій;

– тодішні лідери були або фантастами, або демагогами, або найвими людьми, що вірили в силу революцій, в їх чудотворність; вони партійні інтереси ставили вище від державних, персональні – вище від загальних;

– чим скорше у нашого народу скристалізується почуття незалежності від Москви, тим скорше ми будемо мати самостійну Україну;

– армія – це невід'ємна частина державної структури, в її організації треба керуватися державницькими мотивами; отаманщину треба поборювати; тоді армія буде національною силою, на яку може спертися народ у своїх державних прагненнях; Петлюра зазначав, що йому завадили створити таку армію;

– Петлюра висловлював і таку думку: воюючи за самостійну Україну в Україні, іноді за «нейтралітету» самого українського народу, ми пізнавали себе і те, чого ми хочемо і за що боремося.

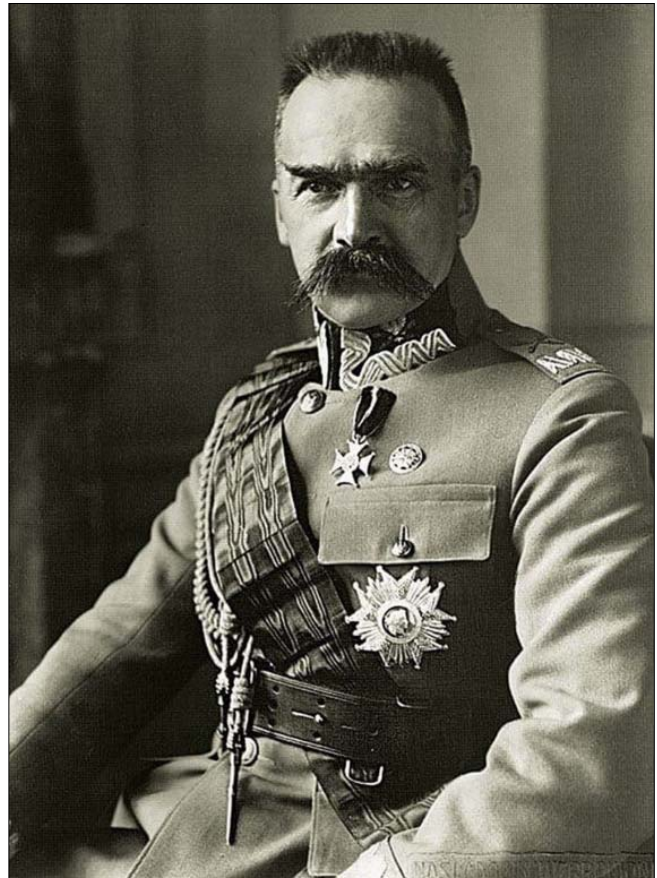
3. Наслідки й уроки

У результаті Ризького миру виграла більшовицька Росія – Польща визнала «незалежні» радянські Україну й Білорусію, війсьні зусилля тепер можна було спрямувати на боротьбу з українськими повстанцями й армією Врангеля.

Польща повторила помилку Андрусівського миру 1667 року між Річчю Посполитою і Московським царством. А згодом, як слушно висловився наш геніальний поет, «Польща впала і нас задавила»...

Польський історик П. Вандич (автор праць «Радянсько-польські відносини, 1917-1921»), «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення») вважає, що Ризький мир був катастрофою, фєдералістська ідея Пілсудського зазнала краху. Польща знову опинилася між двома історичними ворогами – Німеччиною й Росією. І для скривдженої й ображеної Версальським миром Німеччини (нацистської), і для Радянського Союзу (більшовицької Росії) будь-який міжнародний документ і договір був лише паперовим документом, на який можна не зважати, якщо є найменша можливість для цього. Ризький мир, нечесний і несправедливий, мав наслідки: 24 серпня 1939 року Німеччина і Радянський Союз у т.зв. пакті Молотова-Ріббентропа домовилися про новий розподіл Польщі. Польщу не врятували ні Ліга Націй, ні двосторонні міжнародні договори, які вона уклала не лише з Францією (1925), а й з Радянським Союзом (1932), і з Німеччиною (1932). З двома останніми це були угоди про ненапад...

Помилковість Ризького миру для Польщі полягала і в тому, що він мав негативний моральний зміст – це була зрада свого союзника, який разом проливав кров «за вашу

і нашу свободу». Аморальний бік перемовин із більшовиками вражає тому, що важливою рисою польського характеру були національна і воїнська честь...

Своєрідним наслідком Ризького миру було й те, що національне питання у міжвоєнній Польщі не розв'язали, а політика колонізації та асиміляції українців і білорусів, на якій постійно наполягали ендеки на чолі з Р. Дмовським, була безуспішною. Така політика лише зумовлювала опір, особливо з боку українців. Окрім цього, Варшава не виконала й своїх міжнародних зобов'язань, оскільки не надала Східній Галичині автономії. Ганна Дильонгова (польська історикня) пише, що зростала ненависть в обох спільнотах, йдеться про українців і поляків («Історія Польщі 1795-1990»). Необережна й необґрунтована думка. Ненависть дуже потужна психологічна емоція. Так можна пояснити чимало негативних вчинків як з боку поляків, так і українців. В українців не могло бути якоїсь особливої любові й прихильності до поляків, проте це не була ненависть. Українці споконвіку жили й працювали на своїй землі і тому ставилися до поляків як до окупантів. Не ненависть спонукала українців Східної Галичини до боротьби з польською владою, а усвідомлення себе нацією й прагнення реалізувати свої історичні імперативи й відновити державність. Зрештою, були спроби порозуміння й нормалізації стосунків з обох сторін, а в тому, що ці спроби не були результативними, вини українців не було. Те, на що не спромоглося польське сус-

пільство міжвоєнної Польщі, зробив Є. Гедройць у повоєнний час, але на еміграції.

15 березня 1923 року Рада амбасадорів визнала право Польщі на землі колишньої Західно-Української Народної Республіки. Антанта хотіла, щоб Польща була міцною й виконувала роль своєрідного форпосту перед загрозою з боку Радянського Союзу, а Франція ще й бажала бачити Польщу як протизагугу Німеччині. Цього не сталося. Міжвоєнна Польща з багатьма внутрішніми проблемами (економічними, міжнародними) й зовнішніми, зі слабкою армією, не готовою ні технічно, ні стратегічно до нових способів ведення війни, була приреченою. Росія й нині залишається небезпечною не лише для України, а й для Польщі, прибалтійських та інших європейських держав. Саме тому будь-які русофільські настрої й проросійські орієнтації підозрілі й небезпечні, а союз з Україною – потрібний і перспективний.

Керівництво УНР зробило ще одну відчайдушну спробу змінити невдалий для українців перебіг історії. Наприкінці 1921 року відбувся другий Зимовий похід: три колони українських військ перейшли польсько-український кордон, сподіваючись на повстання в Україні. Похід був невдалим. Більшовики розстріляли 359 полонених українських вояків біля с. Базар.

Уроки, які потрібно «вивчити» після поразки вивольних змагань:

- дипломатичні зусилля обох держав – і ЗУНР і УНР були заздалегідь приречені на поразку (так само, як і під час інших міжнародних акцій); дипломатичне слово ефективне тоді, коли воно спирається на силу – мілітарну й економічну; держава без території й з ослабленою чи небоєздатною армією не може перемагати на полях дипломатичних битв;

- держава, яку очолюють вожді з пацифістськими поглядами, заражені бацями соціалістичних утопій, які не розуміють або не хочуть розуміти, що для захисту державності потрібна національна армія, які вважають, що з ворогом можна домовлятися, а не воювати, які не розуміють вагу жертв і крові, значення безкомпромісної боротьби на шляху до незалежності й свободи, – така держава не має історичних перспектив;

- та «незалежна» підрадянська Україна, яку визнала Польща 1921 року на перемовинах у Ризі, вже через якийсь десяток років зазнала нищівного удару від більшовицької Росії – йдеться про антиукраїнський Голодомор 1932-1933 року, а потім винищення української інтелігенції;

- Росія будь-яких політичних кольорів була і буде ворогом не лише України, а й Європи, й цивілізованого світу загалом;

- нинішня Україна – це «Воююча Україна», яка на Марсовому полі Сходу Європи захищає не лише себе від російської агресії, але й Європу; є шанс відновити «Прометейську ідею», але цього разу такий союз держав має очолити Україна – це її призначення, це її право, осяячне кров'ю численних жертв.

Не повторюймо помилку минулого: будь-який мир – немирний, якщо він несправедливий, якщо він принижує одну зі сторін. Такий «мир» згодом завжди продовжується новою війною. Основою справедливого миру мають бути не фантомні болі імперії, не експансіоністські амбіції, не право сильного, а лише норми міжнародного права й моральні цінності.

Зрештою, нам потрібен не лише мир, а й перемога...

Степан КОСТЬ

